

у-26

3736-р

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

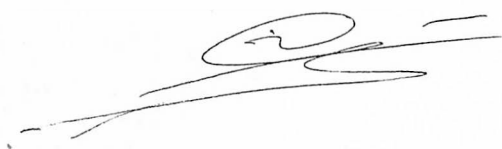
ІВЧЕНКО ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 321:316.3 (477)(043.3)

**ЛЮДИНОВИМІРНІСТЬ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА:
УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2013

9914

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор політичних наук, старший науковий співробітник **Ващенко Костянтин Олександрович**, Національна академія державного управління при Президентові України, перший віце-президент.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор **Степико Михайло Тимофійович** Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, головний науковий співробітник відділу гуманітарної політики;

доктор філософських наук, доцент **Бойченко Михайло Іванович**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент кафедри філософії;

доктор філософських наук **Зінченко Віктор Вікторович**, Інститут вищої освіти НАПН України, головний науковий співробітник відділу соціальних проблем вищої освіти та виховання студентської молоді.

Захист відбудеться 26 червня 2013 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 24 травня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.В. Крохмаль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження місця і ролі людини в процесі становлення громадянського суспільства обумовлена потребами практики, насамперед, потребами вивчення статусу людського фактору (капіталу) в структурі тих змін, які переживає суспільство в першій чверті ХХІ століття. Головними серед них є становлення ринкових і демократичних відносин, формування політичної нації, трансформація ролі держави, зміна статусу та змісту діяльності соціального суб'єкта – людини як особистості і громадянина, носія загальнолюдських та громадянських характеристик та цінностей.

Ринкові відносини владно диктують необхідність формування громадянського суспільства, а вслід за цим – зміну системи цінностей, моральних норм, головних принципів життєдіяльності людини. Людина в структурі ринкових відносин все більшою мірою постає як виразник власних потреб та інтересів. Вона все менше залежить від колективу і від держави; все більше відчуває себе громадянином, діяльність якого корелюється із нормами громадянського суспільства, що формується. З другого боку, людина ніколи не відмовляється від того внутрішнього, людського й одночасно індивідуального ества, закладеного в неї від народження вихованням та самовихованням, освітою та культурою. Навіть у найбільш суперечливих ринкових ситуаціях, людина має залишатись людиною, приймати рішення за велінням розуму і совісті, а не тільки як представник тієї чи іншої громади. Поєднання ознак людини і громадянина є, мабуть, найбільш високим і оптимістичним ідеалом громадянського суспільства, ідеалом, навколо якого мають концентруватись культура й освіта, виховання й інформаційне забезпечення життєдіяльності індивіда, який відображає загальну гуманістичну лінію їх громадянського та особистісного розвитку.

Українське суспільство з давніх часів мало потужні демократичні і громадянські традиції. Досить згадати таке історичне явище, як «віче» – народні збори, на яких обговорювались і вирішувались найбільш важливі громадські справи. Такі збори періодично проводились у Києві, Володимирі (Волинському), Білгороді (нині село Білогородка), інших містах Русі. Не менш значимими, з точки зору демократичних традицій, були різноманітні козацькі ради – орган управління в Україні ХVІ – ХVІІІ століть. Військова рада проводилась у формі загальних козацьких зборів, на яких вирішувались питання внутрішньої і зовнішньої політики, адміністративні, судові і військові справи, обиралися (чи скидалися) гетьмани та козацька старшина. Відомою своїми демократичними, громадянськими мотивами є Конституція, складена Пилипом Орликом. Принципово демократичністю пронизані рішення уряду Української Народної Республіки періоду революції 1918-1920 років, відзиви Народного руху України 1991-1992 років.

Аналізуючи ці історичні факти, можна зробити висновок, що в Україні (навіть у період бездержавності й повної чи часткової залежності від інших держав) завжди зберігались демократичні й громадянські традиції. В залежності

від обставин, вони або розгорались пишним цвітом гуманістичного ставлення до світу й пріоритетом людини, або ж адаптувались (приспосовувались) до тих неймовірно важких і принизливих умов, які випали на долю українців.

Розбудова громадянського суспільства в Україні періоду проголошення незалежності розпочалась не на порожньому місці. Міцна та глибока демократична і культурна історична традиція українців у буквальному розумінні вимагала утвердження пріоритету людини, розбудови держави з «людським обличчям», цивілізованого поступу в майбутнє. Слід зазначити, що саме з таких позицій були проголошені «Декларація про державний суверенітет України» (1990 р.), «Акт проголошення незалежності України» (1991 р.), ухвалена Конституція України (1996 р.), ряд інших державотворчих документів. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека проголошувались як найвищі правові цінності. Конституція розвинула цей напрям далі, гарантувала права громадян на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань, свободу об'єднання у політичні партії і громадські організації, участь в управлінні державними справами, зокрема, через місцеві референдуми. Конституційно в Україні проголошувалася соціальна, правова держава та право на розбудову громадянського суспільства, де людина посідає належне, визначене цивілізаційним поступом, місце.

Між тим, реальність виявилася досить далекою від декларацій. Процес утвердження незалежності, розбудови держави й формування громадянського суспільства пішов не зовсім так, як задумували його теоретики і провідники. Соціум постав перед низкою протиріч, без розв'язання яких про належне місце людини в системі громадянського суспільства не може бути й мови. Досить болісно і суперечливо, зі значним падінням виробництва та руйнацією усталених підприємств, відбувалось становлення нової ринкової економіки. Десятки тисяч безробітних, сотні тисяч малозабезпечених, нужденних, обездолених, викинутих на вулицю людей втрачали останні надії на власне благополуччя, віру у здійснення намічених планів тощо. Модель «шокової терапії», нав'язана українській державі західними експертами, виявилась загалом хибною. Становлення політичної системи, утвердження міжнародних зв'язків, відродження культури, створення власної системи науки, культури і освіти вимірювались, як говорив поет, «міліметрами чи грамами руху вперед» і «кілометрами й тонами втрат» завойованих, вивраних у історії надбань. Виправлення помилок, утвердження реалістичної концепції реформ, розроблених на міцному теоретичному фундаменті і соціальному досвіді власного народу й інших народів світу, є саме тим фундаментальним завданням, на яке мають бути спрямовані першочергові дослідницькі зусилля. Головною засадою цих перетворень має бути людиноцентризм.

Ступінь наукового опрацювання проблеми. Проблема розбудови громадянського суспільства є традиційним предметом теоретичного філософського аналізу. Її коріння сягають античної філософії, зокрема, вчення про державу знаменитих Платона та Аристотеля. Як відомо, Платон одним з перших обгрунтував відмінність понять «суспільний» та «приватний». Його

роздуми продовжив Аристотель. Ототожнивши поняття «держава» і «суспільство», він описав деякі характеристики античного полісу як громадянського суспільства – виборність, підзвітність, термін повноважень, свобода слова, невтручання влади у приватні справи, рівність усіх перед законом тощо. Трактуючи людину як «політичну істоту», Аристотель поставив її в центр громадянського суспільства. Щоправда, у Аристотеля не виникало сумніву, що правами «громадянськості» могла користуватися лише обмежена частина суспільства.

В епоху Середньовіччя ідеї громадянства розвивалися здебільшого в рамках релігійного дискурсу. Ґрунтовного поступу вони зазнали в період занепаду феодалізму та зародження капіталізму (XVII – XVIII століття). Сплеск інтересу до цієї проблематики пов'язаний з іменами Г.Гроція, Б.Спінози, Т.Гоббса, Дж.Локка, пізніше – Ж.Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, І.Канта та Г.Гегеля. Т.Гоббс, зокрема, аналізує природне право людини й договірну модель громадянства; Ш.Монтеск'є обґрунтовує ідею панування законів; І.Кант обстоює ідею свободи особистості та рівності її прав з іншими людьми; Г.Гегель створює теорію громадянського суспільства як «природної необхідності».

В українській філософії теоретичні пошуки та створення оригінальних підходів до розуміння громадянського суспільства, місця та ролі людини в ньому, пов'язані з іменами Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, М.Драгоманова, О.Кістяківського, М.Грушевського, В.Липинського та інших видатних мислителів.

Концептуалістика громадянського суспільства інтенсивно розроблялася Е.Гелнером, Дж.Кіном, Р.Фосаером, І.Шапіро, Ч.Тейлором та іншими науковцями. Проблема взаємодії громадянського суспільства та держави була ґрунтовно розроблена в працях американських дослідників Е.Шилза, Ч.Тейлора, Н.Розенблюма, Дж.Кіна. Серед дослідників соціально-правової держави варто виокремити А.Блума, Ю.Габермаса, М.Діамонд, Ч.Дешерд, Д.Селігмана, І.Спарера, Я.Шапіро. З російських дослідників цією проблемою оперували Р.Апресян, А.Ампелсева, В.Біблер, Г.Біккулова, С.Большаков, В.Варивдін, К.Гаджiev, Т.Ворожейкіна, М.Ільїн, Е.Соловьев, В.Федотова та інші.

Проблеми, що розглядаються, досліджували також такі українські філософи і політологи, як В.Андрущенко, В.Бабкін, О.Бабкіна, Є.Базовкін, В.Бакіров, В.Бебик, В.Бех, І.Бідзюра, М.Бойченко, М.Бойчук, В.Бортніков, К.Ващенко, В.Воронкова, М.Головатий, Г.Зеленько, В.Свтух, А.Карась, В.Кіпень, В.Клімов, М.Кляшторний, А.Кормич, А.Колодій, В.Корнієнко, О.Картунов, В.Кремень, А.Лузан, Н.Латигіна, В.Мельник, М.Михальченко, О.Мироненко, Л.Нагорна, В.Пазенок, М.Пірен, Г.Почепцов, І.Поліщук, Ф.Рудич, С.Рябов, В.Савельєв, З.Самчук, О.Скрипнюк, Т.Татаренко, С.Телешун, А.Толстоухов, О.Фісун, Ю.Шайгородський, Ю.Шемшученко, П.Шляхтун, В.Якушик та інші.

Разом з тим, поки що далеким від завершення є дослідження цілого ряду теоретико-методологічних аспектів проблеми громадянського суспільства, зокрема, обґрунтування понять «громадянське суспільство», «структура

громадянського суспільства», «системність громадянського суспільства», визначення проблем (етапи та детермінанти) його становлення в Україні. На стадії постановки проблеми знаходяться підходи щодо утвердження людиноцентристського характеру громадянського суспільства. Потребує більш детального вивчення людина як суб'єкт і об'єкт громадянського суспільства; зміна місця і ролі людини у процесі формування громадянського суспільства в Україні в період утвердження незалежності. Додаткового вивчення потребує суспільно-політична характеристика людини як члена недержавних організацій; партійна і громадянська позиція людини; моральні пріоритети людини, а також її соціальна активність як носія громадянських характеристик. Більш глибокого розгляду потребує проблема свободи і відповідальності людини; матеріальні і духовна свобода особистості; відповідальність як «друга свобода» особистості. Актуальним з практичної точки зору є розгляд проблем формування громадянської культури особистості, міри громадського впливу (участі) суспільства і держави на цей процес. Враховуючи гостроту, актуальність і недостатньо повну розробку означеної проблематики, ми обрали її як предмет самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Принципи організації та тенденції розвитку вищої освіти у ХХІ ст.» (рішення Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 18 лютого 2010 року).

Метою дослідження є актуалізація та соціально-філософська концептуалізація місця й ролі людини в процесі формування громадянського суспільства загалом, визначення умов, необхідних для його ефективного становлення в Україні.

Досягнення цієї мети вимагає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- сформулювати теоретико-концептуальну базу дослідження та провести аналіз теоретико-методологічних підходів до дослідження громадянського суспільства сучасного філософського дискурсу;
- дослідити фундаментальні якості – свободу і відповідальність людини як суб'єкта громадянського суспільства;
- охарактеризувати громадсько-політичну діяльність людини як чинник розвитку громадянського суспільства;
- проаналізувати місце людини у системі громадянського суспільства в сучасній Україні;
- виявити роль освіти та виховання в становленні громадянської культури особистості;

- уточнити роль людини як суб'єкта формування громадянського суспільства в Україні в основні періоди його розвитку від утвердження незалежності;

- визначити основні напрями вияву громадянської позиції людини в сучасній Україні;

- розвинути положення про детермінованість участі у громадянському суспільстві соціальною належністю людини;

- розвинути положення про партійність людини як основу для ідентифікації та реалізації її функцій як суб'єкта громадянського суспільства;

- запропонувати авторське бачення підходів до формування суспільної моралі людини як представника громадянського суспільства;

- розвинути положення про значення та способи формування соціальної позиції людини як представника громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження виступає громадянське суспільство.

Предмет дослідження – місце та роль людини як головного суб'єкта громадянського суспільства в процесі його формування.

Методологія дослідження. Дисертаційне дослідження проводилось за такими методологічними принципами як об'єктивність, системність, єдність історичного і логічного, детермінізму, розвитку і взаємозв'язку, практики. При цьому використовувалися методи діалектики, герменевтики, системного аналізу, історичний, компаративістський, структурно-функціональний. Застосування діалектики дозволило осмислити проблему в її цілісності, органічному взаємозв'язку елементів громадянського суспільства і людини, як його головної дійової особи, зусиллями якої воно формується й на задоволення інтересів якої спрямовано. Людина у цьому контексті виявляється своєрідним центром громадянського суспільства. Звідси – пропозиція людиноцентричного підходу як головної стратегії розвитку громадянського суспільства в сучасних умовах. Застосування системного та структурно-функціонального методів дозволило виявити та проаналізувати структуру громадянського суспільства, його елементів, з одного боку, як відносно самостійних, з другого – у їх системних взаємозв'язках та взаємозалежностях. Компаративістський метод був необхідним для порівняння зразків громадянського суспільства, які сформувалися у різних країнах світу та в Україні. Методологія герменевтики дозволила «проникнути у середину» системи громадянського суспільства, виявити і проаналізувати на інтерпретативних засадах внутрішні залежності між такими складниками, як партійні організації, групи тиску, об'єднання громадян тощо, виявити їх вплив на людину й, з другого боку, вплив людської суб'єктивності на функціонування означених структур в системі громадянського суспільства.

Дослідження проводилось як міждисциплінарне з використанням теоретико-методологічних напрацювань таких наук, як філософія, політологія, культурологія, педагогіка та соціологія.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається системним і цілеспрямованим дослідженням місця та ролі людини в системі громадянського суспільства на прикладі його становлення та розвитку в Україні.

Проведена робота дає підстави сформулювати положення та висновки, що містять наукову новизну й винесені на захист:

Уперше:

- концептуалізовано теоретико-методологічне поле дослідження людини як конкретної й історичної «громадянської істоти» у діалектичній єдності політичного та загальнолюдського, гуманітарного і громадянського, духовного і морального, суспільного і особистого, як суб'єкта і об'єкта громадянського суспільства, що утверджується. Останнє трактується як середовище вільного розвитку людини і разом з тим – її відповідальної і правової життєдіяльності як громадянина, виявлення людиною чи об'єднаннями громадян власної думки, свободи слова, участі у різноманітних державницьких і громадянських акціях, у тому числі, в акціях непокори з приводу політичних рішень, які обмежують права і свободи людини, суперечать Конституції й визначеному державою курсу на підтримку людини;

- на філософському рівні наукового дослідження проаналізовано проблему взаємозв'язку свободи і відповідальності людини в громадянському суспільстві. Показано зв'язок особистої свободи і національної свободи, які будуть досягнуті тоді, коли головні джерела етнічного самовизначення, – національна самосвідомість, національна гордість, жертвний патріотизм, почуття єдинії української морально-психологічної спільноти, свідомість помірною співвідношення індивідуального і суспільного, поєднані в органічному синтезі, стануть, з одного боку, сутнісною домінантою духовного єства кожної людини, а з іншого – всезагальним та необхідним імперативом буття українського народу;

- проаналізовано особливості громадсько-політичної діяльності людини, де виявлено залежність зростання соціально-політичної активності громадян та громадських об'єднань від процесу складної цілеспрямованої діалектичної взаємодії системи об'єктивних і суб'єктивних чинників, які визначають соціальні, виробничі, духовні умови життєдіяльності громадян. Показано, що необхідного рівня розвитку активності можна досягнути в результаті належного організаційного та методичного забезпечення всього комплексу техніко-технологічних, політико-організаційних, морально-психологічних та інших процесів з боку управлінської частини суспільства;

- здійснено системне і цілеспрямоване дослідження місця людини в системі громадянського суспільства, яке формується в Україні; через призму людиноцентризму і громадянськості проаналізовані історичні особливості розвитку громадянського суспільства України. Обґрунтовано рекомендації, які уможливають подальший активний розвиток громадянського суспільства в Україні: вдосконалення нормативно-правової бази (внесення змін до Законів України «Про соціальні послуги», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про об'єднання громадян», «Про державні соціальні стандарти та державні

соціальні гарантії») з урахуванням пропозицій експертів та представників громадянського суспільства; економічне, фінансове та регуляторне сприяння з боку держави у формуванні громадянських об'єднань, діяльності громадських, благодійних, професійних організацій; налагодження механізмів підтримки громадських ініціатив на національному, місцевому та індивідуальному рівнях; вільний доступ громадян до інформації, в тому числі про діяльність державної влади та місцевого самоврядування, функціонування вільних засобів масової інформації, в тому числі громадських; підвищення рівня правової, гуманітарної освіти громадян, культури надання управлінських послуг; збільшення каналів взаємодії громадян з органами влади, соціальних ліфтів для залучення громадян до управлінського процесу, збільшення форм прояву громадянської позиції людини, їхнє правове закріплення та реальний захист;

– обґрунтовано конструктивну роль освіти та виховання в становленні громадянської культури особистості; доведено, що жити і працювати у громадянському суспільстві може лише людина, яка володіє так званою «громадянською культурою», виховання якої розглядається як центральна проблема утвердження в Україні громадянського суспільства; аналізується поняття «громадянської культури» як культури реалізації особистістю своїх громадянських прав і обов'язків; ця культура базується на їх глибокому усвідомленні; основою громадянської культури є конституційна свідомість особистості; громадянська культура розглядається не тільки як усталене явище, але й як предмет навчально-виховної діяльності у школі та в університеті.

Уточнено:

– розуміння діалектики змін ролі людини як суб'єкта формування громадянського суспільства в Україні у період утвердження незалежності, та на різних етапах становлення громадянського суспільства в Україні. Для цього, зокрема, здійснено аналіз основних елементів громадянських відносин в колишньому СРСР і роль в них людини, досліджено демократизацію суспільного життя в незалежній Україні як поворот до людини і людяності в громадянських стосунках;

– основні напрями вияву громадянської позиції людини в сучасній Україні. Це досягнуто завдяки новому розумінню статусу людини в системі взаємодії недержавних організацій та влади; уточненій суспільно-політичній характеристиці людини як члена недержавних організацій. Проведено аналіз взаємодії державних і громадянських еліт, громадськості і влади під кутом здійснення громадського контролю як механізму оптимізації взаємодії між ними, а також дієвого засобу реалізації партійної і громадянської позиції людини.

Отримали подальший розвиток положення:

– про те, що конкретна людина постає у громадянському суспільстві як носій тієї чи іншої соціальної ролі – члена сім'ї, жителя мікрорайону чи будинку, представника громадської організації тощо, чим визначається соціальна та громадянська позиція та діяльність людини;

– про партійність людини як найбільш тривку і впливову основу для

ідентифікації та реалізації її функцій як суб'єкта громадянського суспільства; в системі громадянського суспільства «член партії» виконує переважно «партійну функцію», відстоює її інтереси; аналізуються політичні партії, об'єднання, блоки періоду становлення незалежної України, їх реальний вплив на формування громадянського суспільства; розглядаються партійні (ідеологічні) ілюзії щодо розвитку громадянського суспільства, їх активізація в пропагандистських компанях в період виборів; аналізується такий феномен, як «поза-ідеологічна партійність» як безпосереднє відображення інтересів громадянського суспільства;

– про моральність людини громадянського суспільства; розглядається проблема подолання залишків ілюзійної моралі «будівника комунізму»; визначається зміст і характер моралі, потрібної сучасному українському суспільству; аналізується співвідношення в ній національних і загальнолюдських пріоритетів; проблеми та перспективи утвердження християнської моралі, визначаються основні принципи моралі громадянського суспільства – справедливість, толерантність, миролобство, екобезпека і т.д.;

– про значення та способи формування соціальної і творчої позиції людини громадянського суспільства на основі її свободи та відповідальності.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає, насамперед, в актуалізації та соціально-філософській концептуалізації проблеми місця й ролі людини в системі громадянського суспільства в процесі його становлення в Україні в період утвердження незалежності та розбудови держави. Дослідження уточнює методологічні засади аналізу громадянського суспільства та держави, визначає його структуру, етапи еволюції в Україні, поняття людини як його суб'єкта і об'єкта. Визначено співвідношення в людині «партійного» і «політичного», «громадянського» і «особистого», їх роль у прийнятті загально значимого рішення, участі людини у політичних та громадянських процесах. В дисертації проаналізовані особливості процесу демократизації суспільного життя в незалежній Україні, виявлені міра свободи і відповідальності людини як громадянина і особистості. Проаналізовані умови та можливості формування громадянської культури особистості, участі в цьому процесі окремих суб'єктів та інститутів громадянського суспільства.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема при читанні курсів з політичних наук, філософії та культурології. На їх основі може бути розроблений спеціальний курс для студентів гуманітарних спеціальностей. Матеріали дослідження можуть бути корисними для формування планів та заходів суспільно-політичної практики та виховної роботи з молоддю та студентами.

Особистий внесок здобувача. У дисертації не використовувалися ідеї та розробки, які належать співавторам.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри соціальної філософії і філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на низці науково-практичних конференцій, семінарів,

форумів, круглих столів, а саме: Шостих юридичних читаннях «Правова культура, правова свідомість і право» (Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (Київ, 2010); Сьомих юридичних читаннях «Культура і право на початку XXI століття» (Київ, 2011); Науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (Київ-Глухів, 2011); круглому столі «Вища освіта України: 20 років перетворень в Україні» (Київ, 2011); Всеукраїнському науково-методичному семінарі «Інноваційні технології в дошкільній освіті: духовний розвиток дитини» (Київ, 2012); І Українських педагогічних студіях «Освіта і культура як запорука суспільства сталого людського розвитку» (Київ-Рівне-Луцьк, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна політика: концепції, технології, перспективи» (Київ, 2012); Восьмих юридичних читаннях «Правові проблеми взаємодії влади і громадянського суспільства» (Київ, 2012); V Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (Київ, 2012); II Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова еліта у розвитку держав» (Київ, 2012).

Публікації. Основні результати дослідження відображені в 22 наукових працях, серед яких: 1 – одноосібна монографія, 21 – стаття в наукових фахових виданнях з філософських наук.

Кандидатська дисертація на тему: «Особливості зовнішньоекономічної політики України в умовах ринкової трансформації» була захищена в 2001 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовуються.

Структура дисертації. Відповідно до мети та завдань дослідження робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел (419 позицій). Загальний обсяг роботи становить 404 сторінки, із них обсяг основного тексту – 361 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет дисертаційного дослідження, а також визначено наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів, ступінь їхньої апробації.

У **першому розділі** – «ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЦЯ ЛЮДИНИ В СТРУКТУРІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА» – визначено теоретичні засади методології аналізу сфери громадянського суспільства. Показано, що концепт «громадянське суспільство» як соціальний інститут і демократичне середовище життєдіяльності людини не має однозначного трактування серед дослідників. Встановлено, що існують дві діаметрально протилежні позиції: одні вчені скептично оцінюють даний концепт як конкретну модель демократичного функціонування суспільства (хоча й визнають його привабливість як політичного гасла у наш час); інші – навпаки,

вважають, що вирішення сучасних проблем людства залежить виключно від розбудови громадянського суспільства, особливо в умовах глобалізації.

Більшість вчених дотримуються думки, що громадянське суспільство існує не у вигляді єдиного загальносвітового зразку, однаково придатного для всіх країн, а у вигляді конкретно-історичних моделей, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій. У той же час широко дискутується питання щодо розбудови глобального громадянського суспільства. Тому важливо враховувати, що кожне громадянське суспільство завжди виникає на ґрунті інститутів і принципів співжиття, які склалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку певного народу.

Визначено, що основними історичними передумовами процесу формування громадянського суспільства є наявність індивіда, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання «зон», необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована необхідність законності, свободи підприємництва, публічності, наявності у суспільстві прагнення злагоди, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

Поява громадянського суспільства детермінована розмежуванням прав людини та прав громадянина. Громадянин – не просто індивід, а суб'єкт прав, які визнаються суспільством. Це людина, яка добровільно взяла на себе функцію політика чи суспільного діяча, вільно і разом з іншими бере участь у виконанні важливих суспільних завдань, живе не лише приватним, а й спільним інтересом. На відміну від професійного політика громадянин є політиком не за посадою, на яку він обраний чи призначений, а за усвідомленням свого суспільного обов'язку.

Показано, що громадянське суспільство як поняття включає в себе елементи інших, близьких до нього родових понять, але в цілому не є їм тотожним. Громадянське суспільство розглядається як протилежність ряду «суспільств»: традиційного (аграрного) суспільства, де соціальна роль наперед визначена, з притаманним диктатом усталених звичаїв; сегментованого суспільства, яке має принципово інше розуміння свободи; політико-релігійно-централізованого суспільства (наприклад, ісламське суспільство), яке не дає можливості розвитку індивідуалізму, без чого не мислиться існування громадянського дискурсу; тоталітарного суспільства, яке як і попереднє не допускає свободи совісті, думки, вчинку і є несумісним із самим принципом громадянськості.

Аналіз показав, що засадничими умовами виникнення громадянського суспільства (необхідними, але не достатніми) є економічна свобода (приватна власність) і політична свобода (демократія). З ними пов'язана еволюція західного типу соціальності, що трансформує ідею громадянського суспільства у кілька головних іпостасей, а саме: забезпечення індивідуальної й соціальної свободи, поширення природних засад довіри серед громадян демократичної держави, забезпечення можливостей солідарності і взаємодопомоги між

вільними людьми. Тому практика здійснення громадянського суспільства стала водночас практикою закріплення вільного ринку з гарантією недоторканності права на приватну власність та конституційним встановленням громадянських прав людини.

Обстоюється позиція, що нині громадянське суспільство набуває форми глобального громадянського суспільства. Визначено, що до ознак глобального громадянського суспільства належать: відокремлена від новостворюваної глобальної спільноти (наддержавних, міждержавних і державно-національних утворень) сукупність структур, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань, соціальних груп, націй тощо; вільні відносини між суб'єктами глобального громадянського суспільства; поцінування громадянських прав і прав націй та народів вище за глобальні (наддержавні і міждержавні) угоди та державно-національні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливостей реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного, релігійного, етнічного та інших видів плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями й добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм – регуляторів суспільного життя; розмаїття соціальних, інтелектуальних, наукових, культурних та інших ініціатив; збереження національних, соціальних та інших традицій, культури.

Аргументовано положення, що структура «громадянського суспільства» – це внутрішній устрій цього суспільства, який відображає різноманітність і взаємодію його складових елементів, що забезпечують цілісність та динамізм розвитку. На відміну від держави, громадянське суспільство характеризується визначальною роллю горизонтальних, а не вертикальних зв'язків, які створюються «ризому» характерну для структури інституційованого суспільства. В такому суспільстві реалізується самодіяльна соціальна активність, яка не сумісна з репресивністю управлінських дій держави.

Показано, що гармонізація соціальної системи можлива не лише за допомогою політико-правових механізмів, але і за допомогою змін на рівні особи, пов'язаних з її атрибутивними властивостями. Феноменологічний рівень осмислення цих змін показує фундаментальну неможливість виведення їх на рівень соціальної технології або інституту. Причиною цього є онтологічна вкоріненість особи, що виражається в суб'єктності.

Методологічно цінним є висновок про те, що основні характеристики людини як суб'єкта і об'єкта громадянського суспільства треба розглядати з точки зору сутності громадянського суспільства та його взаємодії з особистістю, яка створює умови для існування громадянського суспільства та водночас є продуктом його дії.

Доведено, що субстанційну основу гуманістичної парадигми системного підходу до організації громадянського суспільства складає принцип гуманізму як осьовий і системоутворюючий, визначальна основа нової методології. Будучи універсальним, він дозволяє розглянути сучасний світ у єдності його

формаційних і цивілізаційних механізмів, класових, національних та загальнонародських інтересів. Завдячуючи своїй універсальності, цей принцип адекватно реалізує свій теоретико-методологічний потенціал за умови забезпечення виходу як на індивідуальний, так і на загальнонародський рівні.

Зазначено, що людиноцентристський характер громадянського суспільства знаходить вияв на всіх рівнях існування цієї системи. Людина та суспільство створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Якість їх рішень та характер вчинків залежить від ступеня розвиненості правосвідомості. Громадянське суспільство, по суті, уособлює ступінь самоорганізації людської спільноти на ґрунті діючого законодавства та традицій. Спільною цінністю громадянського суспільства та правової держави є права людини, що особливо проявляється у процесі їх реалізації й захисту.

Другий розділ – «СВОБОДА І ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА» – присвячений з'ясуванню подвійної природи громадянського суспільства; з одного боку, воно є «суспільством свободи», що трактується як творча діяльність особистості за не лише законами культури, а й з виходом за її межі, а з іншого – є «суспільством відповідальності», яке трактується як інтегральна якість особистості нести звіт за свою діяльність (бездіяльність) і є одним із показників засвоєння людиною духовних цінностей людства. Свобода в громадянському суспільстві тісно пов'язана з відповідальністю. Свавілья відповідальність ігнорує. Діалектика свободи і відповідальності складають той єдиний стрижень, на якому вибудовуються, розвивається і функціонує дійсне, а не уявне громадянське суспільство.

Проблематика свободи особистості є засадничою для класичної і сучасної філософії, бо належить до «вічних» проблем людського буття. Створюючи через це одну з осей інваріантів філософської культури, та й духовної і соціальної культури взагалі, свобода як ідея та ідеал, цінність і норматив, суспільна реалія і характеристика практичної життєдіяльності соціуму і окремого індивіда, набула на початку ХХІ століття нового звучання. Істотно збагатився зміст поняття свободи, філософський дискурс зафіксував нові, часом вражаючі людську уяву, явища свободи, її численні іпостасі. В контексті загально-філософської теорії особливого сенсу набуває проблема індивідуальної, особистісно визначеної і здобутої свободи, а також проблема вибору людиною свободи як форми і засобу її самореалізації.

У філософському словнику, свобода визначається як особистісна можливість діяти на власний розсуд, відсутність неволі, рабства, приниження. Усвідомлення свободи за схемою відносин «роблю, що хочу» властиво зазвичай підлітковій свідомості. Кожна людина, в тій чи іншій мірі, проходить у своєму розвитку через подібне розуміння свободи, але людина – істота соціальна, тому її життєдіяльність неминуче пов'язана з іншими людьми, що у свою чергу, веде до необхідності обмеження та контролю власних бажань.

Проаналізовано основні моделі взаємовідносин особистості і суспільства щодо свободи та її атрибутів, серед яких наступні. По-перше, це прояв боротьби за свободу, коли людина вступає у відкритий, часто непримиренний конфлікт із суспільством, прагнучи досягти своєї мети за будь-яку ціну. Це шлях не лише важкий, а й небезпечний. По друге, це втеча від світу, коли людина, яка не може здобути свободу серед людей, утікає в монастир, у скит, у себе, у свій «світ», щоб там мати свободу самореалізації. По-третє, це ситуація, коли людина здебільшого адаптується до світу, жертвуючи чимось у своєму прагненні отримати свободу, йдучи на добровільну підлеглисть аби здобути новий рівень свободи у модифікованій формі. По-четверте, можливий також варіант певного збігу інтересів особистості й суспільства в набутті свободи, що має прояви в країнах з розвинутими формами демократії.

Аргументовано положення, що в епоху глобалізації існує необхідність формування істинно гуманістичних цінностей, вироблення привабливого соціального ідеалу, який має містити в собі як основний момент свого змісту ідею нерозривного зв'язку свободи і відповідальності особистості. При цьому свободу потрібно розуміти як взаємодію гармонійно розвинутого суспільства, в якому враховано інтереси всіх його громадян. Така свобода має максимум можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості.

Доведено, що відповідальність, як інтегральна якість особистості, є одним із показників систематичного і усвідомленого засвоєння морального досвіду людства, його духовних цінностей. Категорія «відповідальність» має розглядатися у нерозривній єдності з категорією «свобода». Відповідальність є свого роду «зворотнім боком» свободи. Чим ширші межі свободи, тим більша відповідальність, і, навпаки, чим більше змісту вкладено у відповідальність, тим більше свободи вона вимагає для своєї реалізації.

Визначено, що відповідальність (в тому числі соціальна, політична) є атрибутом свободи й активності людини, що проявляється не тільки в постійному пошуку самостійного вибору, а, головне, у прийнятті ефективних рішень щодо самоствердження. Вона передбачає власне самоусвідомлення на рівні законів та закономірностей суспільного життя, що, у свою чергу, забезпечує особистості можливість діяти за будь-яких життєвих обставин. Відповідальність перебуває в центрі взаємовідносин і взаєморозуміння між суспільством і особистістю, виступаючи регулятивом цієї взаємодії.

У розділі виділено різні підходи до визначення свободи. По-перше, це підхід з домінуванням видової властивості поняття свободи, що полягає в здатності людини починати причинно-наслідковий ряд із себе, виступати як суб'єкт, автор своїх дій. По-друге, це підхід, в якому свобода розглядається як характеристика, властивість особистості й суб'єкта, рівень буття, дія або причинно-наслідкова закономірність. По-третє, підхід, згідно якого в розумінні свободи акцентується функціональний аспект: вона виступає як певна ознака активності.

Доведено, що свободі притаманні дві основні фундаментальні характеристики. По-перше, наявність розмаїтості, тобто різних можливостей

розвитку. Де є суцільна однаковість, там не може бути свободи. У самій реальності кореняться сховані тенденції до появи розмаїтості, до подолання стандарту, мертвої уніфікації, що створюють у суспільстві застій, а не умови для вільної діяльності. По-друге, наявність вибору, тому що у філософському плані свобода тісно пов'язана з можливістю, вона і є можливість вибору, а вибір там, де є розмаїтість. Однак, якщо розмаїтість є, а можливості вибирати ні, якщо в ряді різних можливостей визначена лише якась одна, то про свободу не може бути і мови. Так буває тоді, коли причина і наслідок твердо пов'язані в кожному випадку і створюють однозначне зчеплення подій.

Показано, що одним із засадничих принципів є вагома історико-філософська ідея про те, що свобода одного індивіда закінчується там, де вона нашоухується на свободу іншого. Саме ця ідея «межі свободи» – одне із тих наскрізних положень філософії свободи особистості, яке увиразнює своєрідну єдність історико-філософських поглядів на свободу індивіда. Підтверджено нагальність зазначеної ідеї для сучасного суспільного та особистого буття.

Виявлено, що в історичному бутті українського народу свідомість свободи – це свідомість здобуття національної незалежності та державно-політичної самостійності, це свідомість визволення від іноземного поневолення і рабсько-плебейського служіння своїм і чужим гнобителям, це свідомість принципу, за яким людина не може бути вільною, якщо поневолений народ, і, водночас народ не може бути вільним, якщо поневолена особа, і нарешті, це свідомість історичної необхідності, згідно з якою спасіння, національно-духовне, навіть фізичне існування народу можливе лише в умовах свободи: свобода для існування народу – життєствердна необхідність.

Права і свободи індивіда мають неухильно дотримуватися суспільством, оскільки це – неухильна передумова суспільного прогресу, який є неможливим за відсутності вільного розвитку кожного члена соціуму, безперешкодного ідейного обміну тощо. Цю тезу функціонально урівноважує таке зауваження: якщо індивідуальні права і свободи не доповнити обов'язками індивіда перед суспільством, то це означатиме рух у напрямку хаосу, анархії, сваволі, деструктивності й загалом розпаду єдиного соціального механізму.

У третьому розділі – «ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА» – проаналізовано громадсько-політичну активність індивіда у системі недержавних організацій та органах влади. Саме люди, виконуючи певні дії, переслідуючи різноманітні цілі, можуть зробити систему взаємодії недержавних організацій та влади діючою та ефективною. При цьому велике значення має відкритість представників влади та громадськості до діалогу та соціального партнерства, співпраці та взаєморозуміння, довіра та повага права.

Аналіз діяльності людей, що працюють на державній службі, дозволив виділити наступні її сутнісні ознаки: особиста відповідальність, висока організованість, мистецтво спілкування з людьми, робоча комфортність, здатність і готовність працювати творчо, відчуття спільної мети, гармонія між

внутрішньою потребою в самореалізації особистості державного службовця і виконанням ним службових обов'язків.

Показано, що взаємодія громадян та урядовців, громадянських та державних еліт опосередкована низкою правових, соціальних, політичних механізмів, серед яких одне з центральних місць посідають громадська думка та громадський контроль.

Аргументовано позицію, що розбудова демократичної держави та громадянського суспільства як одного з найважливіших її елементів неможлива без активної участі людей у її суспільно-політичному, економічному, культурному і духовному житті. Процеси трансформації українського суспільства, суспільно-політичні зміни, які відбуваються в країні, зумовлюють актуальність розгляду проблеми соціальної активності людей та їх вплив на ці процеси.

Проаналізовано значення соціальної активності людини в структурі громадянського суспільства, яке полягає у поєднанні власних інтересів з інтересами суспільства, у певній життєвій і громадянській позиції, у творчому і активному ставленні до навколишнього світу, у прагненні до самовдосконалення та саморозвитку.

Доведено, що соціальну активність особистості можна розглядати в двох основних аспектах. По-перше, це розгляд якостей особистості, зумовлених у першу чергу її природними даними та збагачених рисами, які формуються в процесі виховання, освіти, спілкування та практичної діяльності. По-друге, це розуміння активності як деякої конкретної міри діяльності.

Проаналізовано також й неадекватні форми соціальної активності – брудно-гендлярський активізм, політиканство, показово-релігійний активізм.

Доведено, що причина суспільної неефективності сучасної української політичної еліти – не у відсутності знань і вмінь, а в тому, що вона не має потреби брати до уваги інтереси суспільства. Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає, а двох останніх чинників в Україні поки що немає.

Для успішного подолання вищезазначених проблем запропоновано такі основні кроки: формування громадської думки про проблеми соціальної активності молоді; проведення фундаментальних, прикладних досліджень, що розкривають процес формування соціальної активності особистості; розробка програм, методичних рекомендацій і посібників з розвитку соціальної активності особистості; впровадження нових інтерактивних технологій в співпраці з соціальними інститутами, у взаємодії з молодіжними громадськими організаціями.

Розглянуто місце людини в системі громадянського суспільства. Показано, що конкретна людина, як правило, постає в ньому у вигляді носія тієї чи іншої соціальної ролі – члена сім'ї, жителя мікрорайону чи будинку, представника громадської організації, скажімо, екологічної чи захисту собак,

члена партії тощо. Позиція людини у даному випадку визначається його належністю до тієї чи іншої групи. Відповідно визначається й її діяльність. Найбільш міцним (тривалим, впливовим) об'єднанням є об'єднання людей у політичні партії. В системі громадянського суспільства «член партії» виконує переважно «партійну функцію», відстоює її інтереси.

Виділено дві групи факторів, що впливають на формування й реалізацію партійної позиції громадянина в сучасній Україні, які найбільш яскраво проявляються саме в його волевиявленні під час виборчих кампаній. Це, з одного боку, фактори об'єктивні, зовнішні, а з іншого – суб'єктивні, внутрішні.

Серед об'єктивних проаналізовано в першу чергу такі: характеристики політичної системи; особливості наявного соціокультурного середовища; специфічні риси соціально-політичної та економічної ситуації, в якій відбувається виборча кампанія; спектр суб'єктів-учасників електорального процесу та їх пропагандистські кампанії; геополітичний контекст електоральної кампанії; політична мода, яка визначається головним чином уподобаннями лідерів громадської думки тощо; позиція найближчого оточення громадянина.

Серед суб'єктивних факторів формування й реалізації партійної позиції громадянина проаналізовано такі: змістовна наповненість і ступінь зрілості його політичної культури; його політичні інтереси й соціальні потреби, культурно-релігійні уподобання; звичайний і поточний емоційний стан; партійна належність і членство в громадських організаціях та їх адекватність політичним інтересам; демографічні характеристики: статева належність, вік, освіта, соціальний статус та ін.; особистий політичний досвід.

У четвертому розділі – «МІСЦЕ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ» – виділено три різні за тривалістю та змістом стадії формування громадянського суспільства, які безпосередньо пов'язані із концептуальною зміною поглядів на місце та роль людини в ньому, – протогромадянську, комуністичну та незалежно-державницьку. Перша характеризується розвитком різних форм кооперації та громадянських об'єднань у період з другої половини XIX до початку XX століття. Вона також супроводжується науковими експлікаціями ролі людини як громадянина, пошуками форм державного устрою, обґрунтуванням прав особи в роботах М. Драгоманова, І. Франка, Б. Кістяківського, М. Грушевського. Досліджуючи роль громадянських форм активності людини в умовах комуністичного режиму, ми доходимо висновку, що у ньому існували певні елементи громадянських відносин – професійні, творчі об'єднання, споживча та економічна кооперація, дисидентські й правозахисні рухи. Але вони існували або в якості сателітів держави, знаходились під її пильним контролем, або діяли нелегально – всупереч та проти неї. На думку дослідників, таке спотворення громадянських відносин негативно вплинуло на подальший розвиток громадянського суспільства, зумовило низку перешкод у його формуванні на стадії незалежності української держави.

Доведено, що сучасна стадія громадянського розвитку є також нерівномірною, проте можна відзначити факт демократизації суспільного життя в незалежній Україні та поворот до людини і людяності в громадянських відносинах. Відбулось законодавче закріплення прав, свобод людини у громадській, політичній, економічній, інформаційній сферах. Відзначається як кількісне, так і якісне зростання громадянського суспільства в Україні, збільшення форм прояву громадянської позиції людини, можливості участі в організаціях різного типу та спрямування.

Показано, що означені процеси супроводжуються ризиками системного характеру, пов'язаними з нерівномірністю соціально-економічного та політичного процесу держави, стикаються з низкою проблем та перешкод в якості небездоганності нормативно-правового, матеріально-фінансового забезпечення, несформованості механізмів підтримки громадських ініціатив на національному, місцевому та індивідуальному рівнях, недостатньому рівні правової, гуманітарної освіти громадян, їхньої активності та довіри до громадянського суспільства як поля для реалізації власних свобод, інтересів, прагнень та ідей.

Проаналізовано досвід становлення нині розвинених країн, який переконує, що формування структури громадянського суспільства в Україні відповідно до вектора сучасного руху світової цивілізації – це тривалий і дуже складний процес. Справжнє громадянське суспільство може існувати лише в державі з ефективною та конкурентоспроможною соціально-орієнтованою економікою.

Доведено, що саме рівень ефективності національної економіки визначить місце України у світовому співтоваристві. При цьому державні інститути мають забезпечувати як рівні для всіх людей умови та можливості, так і нормальне функціонування громадянського суспільства в цілому.

Обґрунтовано необхідність на конституційному рівні закладення моделі правової організації життя людини й суспільства, відповідно до якої весь державний і суспільний механізм спрямовується на здійснення, захист прав та свобод людини в Україні. Всі політичні, економічні, соціальні, культурні права людини мають знайти своє відображення у відповідних інститутах громадянського суспільства, таких як власність, свобода підприємництва, екологічна безпека, сім'я, освіта, наука і культура, громадські об'єднання, свобода інформації. Ці інститути повинні стати надійним фундаментом прав і свобод людини, яка є смислотворюючим центром громадянського суспільства.

Показано, що суттєвою проблемою залишається розбудова та зміна характеру відносин людини та колективних громадянських інституцій з органами державної та місцевої влади, що досі містять елементи комуністично-тоталітарного стилю, і як наслідок, слабкість діалогу влади із громадянським суспільством як сферою активності, розвитку потенціалу та реалізації інтересів кожної людини.

Проаналізовано процес формування в Україні найважливіших інститутів громадянського суспільства, таких як: політичні партії, об'єднання підприємців,

професійні союзи, жіночі, молодіжні, екологічні, правозахисні й інші організації та об'єднання.

Доведено, що відбувається процес напрацювання механізму їх взаємовпливу і впливу на державні інститути. Це одне з найбільш цінних явищ сучасної української дійсності, оскільки воно визначає процес самоорганізації різних соціальних груп з їхніми специфічними інтересами. Однак інститути громадянського суспільства переважно ще занадто слабкі для того, аби повноцінно виконувати свої функції, гарантувати реальну причетність громадян до формування державної політики.

Є достатні підстави стверджувати, що українська держава визнає інститути громадянського суспільства атрибутом політичної демократії, з іншого боку – їхні потреби й вимоги можуть при необхідності легко ігноруватися нею. Внаслідок цього відносини громадянського суспільства та держави мають ситуативний характер і не в змозі повністю задовольнити ані групових інтересів, ані, тим більше, інтересів суспільства в цілому.

Виявлено, що загальний стан громадянського суспільства в Україні нині постає як етап формування його окремих інститутів. Одночасно розпочато формування громадянського суспільства як певної цілісності, котра визначає свої стосунки з державою. Модель цих відносин відповідає перехідному стану суспільної системи; і може бути означена як «нерівноправне партнерство».

Визначено, що серед основних каналів участі людини у житті суспільства та форм реалізації людиною своєї громадянської позиції в Україні є наступні: економічна кооперація, ведення власної справи, участь у процесах економічного зростання суспільства; наукова, аналітична, просвітницька діяльність; створення політичних об'єднань, участь у політичних партіях, представницьких органах місцевого самоврядування, контроль над діяльністю владних установ; можливість вільно створювати, поширювати та отримувати інформацію, реалізація свободи слова, доступ до вільних ЗМІ, публіцистична діяльність; громадянська кооперація, участь в громадських рухах, організаціях, асоціаціях, професійних спілках тощо.

Серед ризиків для сталого розвитку громадянського суспільства в Україні виділено такі: поглиблення і часова тривалість політичної та економічної криз; незначний відсоток надходжень до бюджету організацій від продажу послуг; нездатність організацій забезпечувати власну роботу, законодавчі та фінансові обмеження фінансової самостійності; припинення фінансової підтримки громадських ініціатив в Україні з боку міжнародних донорів (у першу чергу це – ризик для аналітичних центрів) і неможливість безпосереднього доступу українських організацій громадянського суспільства (ОГС) до структурних фондів Європейського Союзу, більш плідної кооперації з міжнародними організаціями; прошарок середнього класу в українському суспільстві є замалим, що значно обмежує соціальну базу для діяльності та розвитку громадянського суспільства; консервація наявного законодавства, що регулює діяльність інститутів громадянського суспільства, його невідповідність європейським стандартам.

У п'ятому розділі – «НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОЇ МОРАЛІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ» – викладена авторська модель завдань та шляхів формування громадянського суспільства, зокрема, таких його важливих складових, як суспільної моралі та громадянської культури особистості. У розділі показано, що основою морального підґрунтя громадянськості повинно бути гармонійне співвідношення в структурі суспільної свідомості загальнонародських і національних цінностей. Національне громадянське виховання і просвітництво повинне бути спрямоване на утвердження гуманістичної моралі та формування поваги до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість, які з одного боку мають загальнонародське значення, а з іншого – сприяють зміцненню національної ідентичності українця як важливого елементу побудови громадянського суспільства.

Обстоюється думка, що Україна має значний морально-етичний потенціал побудови громадянського суспільства на основі ціннісної традиції християнського світогляду. Підкреслено, що саме християнська мораль спрямована на формування активної гуманістичної спрямованості громадянина, яка базується на релігійному розумінні самотворчості і самоствердження особистості. Християнська мораль завжди сприяла творчій, активній протидії особистості соціальному злу, а також відчуттю громадської спільності у питаннях вирішення морально-аксіологічних проблем. Такі особливості християнського світобачення і антропокультурного самовизначення повинні бути використані в Україні з метою ствердження гуманістичних пріоритетів моралі людини громадянського суспільства.

Доведено, що теоретичною основою розуміння моральних пріоритетів людини громадянського суспільства повинно бути усвідомлення цілісності аксіологічного поля громадянськості. Виокремлюючи конкретні моральні чесноти члена громадянського суспільства, такі як справедливість, почуття спільності, відповідальність, громадянська активність та участь, гідність, толерантність тощо, ми підкреслили їх необхідний взаємозв'язок та взаємовизначеність. Цілісність аксіологічної сфери сучасних дієвих суспільних структур, таким чином, створюється саме завдяки морально-енергетичній особистісній силі людини, яка свідомо прагне створювати ефективну спільність, яка називається громадянським суспільством.

Визначено, що поняття громадянської культури передає передусім рівень усвідомлення громадянином громадських завдань, його практичної активності у справі втілення їх у життя. Громадянська освіта, результатом якої є закріплені взірці, моделі прийняття рішень в правовому полі конституції, в демократичних державах має також превентивний характер, оскільки спрямована на попередження деформації правової свідомості загалом. Сьогодні виняткову значимість представляють взаємини та взаємовпливи конституції і громадянського досвіду, що реалізується в ситуаціях індивідуального вибору варіантів вчинків на основі існуючих норм конституційної свідомості громадян. Конституція політичного ладу випереджає безперервний процес перетворення

громадянського досвіду, участі громадян, у справах. Отже, першим етапом виховання громадянської ідентичності є надання можливості набуття досвіду самоврядування і політичного формування громадянства. Проте, це відбувається, передусім, з урахуванням одноставного сприйняття конституційного проекту членами усієї спільноти.

Аналіз ідеї Конституції, як фактору відповідальності, що стимулює процес громадянського самоврядування, дозволяє зробити висновок про те, що демократичний конституціоналізм виступає у ролі гаранта справжньої громадянської культури спільноти і особистості.

Запропоновано положення про те, що шкільна чи вузівська програма розвитку громадянської культури особистості має передбачати формування такої індивідуальності, яка б проявляла якості громадянина (соціальну активність, цілеспрямованість, відповідальність, розуміння правил демократичної активності) не лише у межах певних організацій, способі діяльності, а виходячи з глибоких демократичних переконань, сама б формувала й трансформувала існуючу активність у демократичний спосіб.

Аргументовано позицію, що лише вироблення за допомогою активної просвітницької діяльності нового ідеалу громадянської моралі, який поєднував би в собі як прагнення до особистісного самоздійснення, так і відчуття громадської спільноти, можна шукати вихід з тієї етичної та антропокультурної кризи, в яку потрапили пострадянські республіки. В Україні є широке й сутнісно насичене культурне та історичне підґрунтя для утвердження цього ідеалу, яке полягає як в традиціях свободи, так і у філософсько-етичних концепціях національного дискурсу, що сприяли поширенню ідей гуманізму, свободи і братерства, й досі не втратили свого антропоцентричного потенціалу.

Запропоновано шість завдань національного та громадянського виховання:

- сприяти становленню національної свідомості, спорідненості з Батьківщиною, рідною землею, своїм народом, виховувати відчуття духовної спадкоємності поколінь і єдності культури, виховати патріотизм та бажання віддано служити своїй країні;

- сприяти становленню гуманістичної моралі особистості та усвідомленню важливості таких цінностей, як свобода, справедливість, рівність перед законом;

- сприяти усвідомленню нерозривного зв'язку між індивідуальною свободою і відповідальністю, правами людини та її обов'язками;

- сприяти набуттю компетентності знаходити форми та засоби своєї участі в житті суспільства, вмінню і бажанню захищати й підтримувати права людини, мати знання щодо шляхів та способів соціального захисту;

- сприяти розвитку політичної та правової культури, виховувати повагу до Конституції України, державної символіки, законодавства, державної мови;

- сприяти вихованню негативного ставлення до будь-яких форм людиноненавистництва, насильства, жорстокості, експлуатації, рабства.

Стверджується, що процеси етичного самовизначення громадянського суспільства, яке знаходиться на стадії зародження в нашій країні, є сигналами для всього суспільства про підвищення ролі моральної регуляції людської поведінки, і згодом українська спільнота прийде до усвідомлення необхідності і значущості свідомого, творчого формулювання основних моральних пріоритетів члена національного громадянського суспільства.

Показано, що громадянське суспільство, будучи ареною демократичного експериментування та інституційного новаторства, визначає проекти державної політики. Тому демократія немислима без інституціонального експериментування і громадянської участі. В цьому полягає громадянська культура демократичної конституції, що регулює згоду громадян із системою громадянських і політичних інститутів демократії. В свою чергу, громадянська культура – найважливіший показник активного громадянства, ініціативної поведінки й практичної громадянської співучасті у суспільних справах. Її слід відрізнити від політичної культури – особливого типу орієнтації на політичну дію, який відбиває специфіку кожної політичної системи.

Проаналізовано складні завдання, які постають перед системою освіти в Україні. З одного боку, вона має відійти від ідеологізації освіти й нав'язування поглядів, як це було у минулому, а з іншого – мусить подбати про формування громадянина, здатного брати участь у політичному житті, зміцнювати й розвивати демократію.

ВИСНОВКИ

Дисертаційне дослідження дає підстави зробити наступні висновки та пропозиції.

1. Потреба ефективності формування громадянського суспільства та забезпечення участі конкретної людини у цих процесах обумовлює необхідність теоретичної експлікації її людського виміру, реальних та потенційних можливостей людини у забезпеченні сталого розвитку українського суспільства. Теоретико-концептуальна база дослідження носить міждисциплінарний характер і використовує теоретичні здобутки соціальної філософії, філософії освіти, політології, соціології, культурології. Цінним методологічним підходом у вивченні цієї проблематики є використання методологічного інструментарію структурного функціоналізму, який спрямовує дослідницький дискурс на вектор проведення комплексного аналізу суспільно-політичних явищ, з'ясування механізмів і засобів їх відтворення, повторюваності та залежності між окремими складовими цілісного соціального процесу.

Складність дослідження формування громадянського суспільства крізь «призму» людини полягає, з одного боку, в незавершеності сучасної теорії громадянського суспільства, а з іншого – у надскладному феномені людини, як його основного суб'єкта. Аналіз показав, що не має підстав ототожнювати громадянське суспільство тільки з наявністю та розвитком громадських інституцій. Натомість, головним індикатором прогресу в формуванні

громадянського суспільства є людина, її громадянська активність, здатність взяти всю міру відповідальності за себе і свою країну.

Осмилення на теоретичному рівні процесів громадської самоорганізації загалом вказує на брак уваги в попередніх дослідженнях до феномену людини, що немов би «розчиняється» в соціальних групах і процесах, ієрархіях та мережах. Неминуче доходимо висновку, що процес формування в Україні громадянського суспільства не має «людського обличчя», а його розвиток відбувається вкрай повільно, часто підмінюючись розвитком державних інституцій; відбувається з ініціативи влади, що не лише теоретично суперечить ідеї громадянського суспільства, як самоврядного, але й фактично нівелює зусилля окремої людини, у черговий раз перетворює її на «гвинтика» чи «маленького українця».

Показано, що у середовищі дослідників немає єдиної точки зору на громадянське суспільство та його формування ні як соціального інституту, ні як демократичного середовища життєдіяльності людини. Ряд науковців обережно ставляться до ідеї такого суспільства, не вбачаючи реальних підстав для втілення даної моделі суспільства, в той же час визнають його своєрідний маніпулятивний потенціал як політичного гасла для виборців. Існує й протилежна точка зору, згідно якої, існування громадянського суспільства не тільки можливе, але й неминуче з позиції вирішення сучасних проблем людства. Вважається, що прогрес як окремих суспільств, так і людства в цілому залежить від швидкості та ефективності розбудови громадянського суспільства, особливо в умовах глобалізації та інформаційної революції.

Ми дотримуємося думки, що громадянське суспільство існує не у вигляді єдиного зразку, що може бути успішно повторений у будь-якій країні, а у вигляді конкретно-історичних моделей, які знаходяться в прямій чи опосередкованій залежності від національних особливостей політичної культури.

2. Дослідження свободи і відповідальності людини, як суб'єкта громадянського суспільства, продемонструвало нерозривний їх зв'язок як в історичному вимірі, так і в сучасних реаліях. Свобода особистості – один з визначальних критеріїв вільного суспільства, сутнісна детермінанта цивілізаційного підходу до соціуму як у його ретроспективі, так і в перспективному баченні. Однією з провідних рис сучасності цивілізації є значне посилення особистісного, відповідального виміру людського буття, що й актуалізує традиційну політико-філософську проблему свободи саме в суб'єктивному сенсі. Лише вільна людина є основою формування демократичного громадянського суспільства. Свобода значною мірою виступає цілісним, мало диференційованим показником розгортання суспільної сутності людини, мірою розвитку духовних засобів освоєння світу суспільством або навіть цивілізацією.

Показано, що одним із незаперечних досягнень сучасності є свобода, однак вона створює багато ускладнень та небезпек. Подальший розвиток можливий тільки у разі прийняття ідеї свободи особистості як однієї з базових

та узгодження всіх інших цінностей таким чином, щоб вони могли існувати в діалектичній взаємодії. Безконфліктне співіснування цінностей свободи та безпеки є малоімовірним у найближчій перспективі. Проте, є всі підстави зробити висновок, що головна загроза полягає у відсутності реальних проєктів урівноваження двох потреб людини – потреби в свободі та безпеці, що в свою чергу з неминучістю створює соціальний дисбаланс на користь однієї з них.

Визначено, що усвідомлення разом із потребою в свободі також і відповідальності, як її іманентного атрибуту, створює передумови для розв'язання досить складного завдання збереження національної ідентичності в глобальному інформаційному світі, здійснити яке можливо лише за умови ефективного функціонування громадянського суспільства на стабільній основі ціннісних національних пріоритетів. Суспільства, які знаходяться на трансформаційному етапі розвитку і у яких ще не сформовані остаточно інститути і механізми громадянського суспільства, перебувають в стані подвійної небезпеки денационалізації, як «із зовні», так і «з середини». Є достатньо підстав віднести до таких суспільств і українське суспільство.

3. Аналіз процесів формування та реалізації партійної та громадянської позиції індивіда дозволив ранжувати їх за трьома рівнями:

- на когнітивному рівні відбувається інтерналізація, засвоєння отриманої зовні інформації з розвитком відповідних знань у складі особистої політичної позиції;
- на афективному рівні партійна / громадянська позиція збагачується оцінним компонентом, коли набуті знання отримують відповідні оцінки індивіда;
- на конативному рівні здійснюється включення, реалізація позиції громадянина в конкретних об'єктивних соціально-політичних процесах.

Запропоновано критерії оцінки ступеня сформованості громадянського суспільства з урахуванням того, що в його основі лежать одиничні партійні та громадянські позиції, а тому первісно саме від останніх залежить можливість захисту інтересів громадянського суспільства. До цих критеріїв слід віднести:

- ступінь прояву одиничних і групових партійних та громадських позицій населення в діях організацій громадянського суспільства;
- зміст цінностей, репрезентованих громадянським суспільством, та їх відповідність цінностям загальнолюдським, вічним;
- сформованість мережі організацій громадянського суспільства;
- структурованість громадянського суспільства, тобто наскільки великим, розбудованим, комплексним є громадянське суспільство в Україні та з яких джерел воно черпає свою ресурсну базу;
- простір, котрий є доступним для самореалізації і розвитку громадянського суспільства в сенсі законодавчих та нормативних рамок, ставлення державного та приватного сектора до громадської діяльності;
- сила впливу організацій громадянського суспільства на соціум, державну підсистему та громадський добробут.

Визначено, що громадсько-політична діяльність людини може стати чинником розвитку громадянського суспільства тільки у тому випадку, коли активність як моральний принцип людини громадянського суспільства проявляється через громадянську участь, спрямовану також на реалізацію принципу спільності і взаємопідтримки. Саме громадянська участь надає індивідам моральну впевненість у тому, що вони є не просто набором окремішностей, а єдиною моральною силою, виступають від імені єдиної морально визначеної особи.

4. Доведено, що в Україні результатом трансформації ідентичності стало руйнування радянської самосвідомості, поширення своєрідної «стигматизованої» ідентичності як одного з феноменів пострадянського суспільного й культурного розвитку, конструювання громадянської свідомості. Водночас, слід зауважити, що українці підтримують нормативну демократію і побудову громадянського суспільства, разом з тим багато хто поділяє принцип «сильної руки», втілений у державності. Такий суперечливий характер ідентичності обумовлений конфліктом основних, базових цінностей.

Показано, що в сучасній Україні спостерігається суперечлива ситуація, коли ціннісний світ суспільства і особи, вбираючи в себе принципово різні структури і елементи (колишні тоталітарні, національні, споживачські, глобалістські, інформаційні тощо), стає надзвичайно подрібненим, фрагментованим. У зв'язку з цим дуже важко відшукувати міцні основи для побудовування підґрунтя особистісної і суспільної моралі, яка могла б стати аксіологічним обґрунтуванням справді громадянським чеснотам.

Визначено, що однією з основних перепон щодо становлення моральних пріоритетів людини громадянського суспільства в Україні є значна світоглядно-аксіологічна і соціально-культурна інерція ціннісних пріоритетів, які нав'язувалися системою тоталітарного управління в колишньому Радянському Союзі. Привабливість колишньої доктрини морального ідеалу «будівника комунізму» полягає, насамперед в тому, що з формальної точки зору вона подавалася як міцний фундамент ціннісного самовизначення особистості. Негативним її елементом було позбавлення людини можливості самій визначати і створювати власні ціннісно-моральні пріоритети і переконання. Однак при переході до інформаційної цивілізації, яка відзначається значним плюралізмом та невизначеністю моральних пріоритетів, людина автоматично позитивно оцінює ціннісні системи, які подають їй чіткі орієнтири моральної поведінки. В цьому полягає основна небезпека для сучасного українського суспільства, адже більшість громадян заради відчуття ціннісної стабільності відмовляються від особистісно-спрямованого дискурсу енергетичного визначення морально-ціннісних пріоритетів побудови громадянського суспільства.

5. Визначено основні напрями вияву громадянської позиції людини в сучасній Україні:

- економічна кооперація, створення «власної справи», участь у процесах економічного зростання суспільства;
- наукова, аналітична, просвітницька діяльність;

- створення політичних об'єднань, участь у політичних партіях, представницьких органах місцевого самоврядування, контроль над діяльністю владних установ;

- можливість вільно створювати, поширювати та отримувати інформацію, реалізація свободи слова, доступ до вільних ЗМІ, публіцистична діяльність;

- громадянська кооперація, участь в громадських рухах, організаціях, асоціаціях, професійних спілках тощо.

Доведено, що громадянське суспільство в Україні стикається з низкою проблем, перешкод та ризиків, а саме:

- поглиблення і часова тривалість політичної та економічної криз;
- незначний відсоток надходжень до бюджету організацій від продажу послуг, нездатність організацій забезпечувати власну роботу, законодавчі та фіскальні обмеження фінансової самостійності;

- припинення фінансової підтримки громадських ініціатив в Україні з боку міжнародних донорів (у першу чергу це – ризик для аналітичних центрів) і неможливість безпосереднього доступу українських ОГС до структурних фондів Європейського Союзу, більш плідної кооперації з міжнародними організаціями;

- прошарок середнього класу в українському суспільстві є замалим, що значно обмежує соціальну базу для розвитку громадянського суспільства;

- консервація наявного законодавства, що регулює діяльність інститутів громадянського суспільства, його невідповідність європейським стандартам.

Зроблено висновок, що недержавні організації стикаються в своїй діяльності з наступними проблемами: недостатність відповідних знань, вмінь та професіоналізму у працівників, а також проблеми з навчанням та підвищенням їх кваліфікації; відсутність регулярного фінансування; низька культура звітності та виконання договірних зобов'язань, недостатня відкритість влади й бажання співпрацювати; низька активність і низький рівень довіри до таких організацій з боку громади.

6. Запропоновано авторське бачення напрямів формування суспільної моралі особистості, що складатиметься з трьох компонентів: По-перше, це посилення ключових морально-психологічних рис, якими традиційно володіють українці: «емоціоналізм», «індивідуалізм і прагнення до свободи», «неспокій і рухливість». Ці риси надзвичайно важливі для формування громадянських моральних чеснот, але вони повинні ґрунтуватися на міцній волі і мужності, що є сьогодні визначальною проблемою для українців. По-друге, посилювати освітнянські і просвітницькі дії в галузі громадянського виховання, створювати систему безперервної освіти, яка б протягом всього життя, з дитинства і до старості, переконувала б людину в її вольовій силі, моральній самоцінності та громадянсько-творчій насназі, а також навчала б людину захищати свої невід'ємні громадянські права. По-третьє, пропонувати «новий особистості» нові, морально-етично обґрунтовані конструктивні синтези як у політиці і економіці, так і в культурі та освіті, підґрунтям яких є взаємодія принципів національно-унікального та соціально-універсального характеру.

У роботі знайшли системне обґрунтування найважливіші моральні пріоритети людини громадянського суспільства: громадянська справедливість і спільність, громадянські відповідальність і активність, громадянські участь, гідність і мужність, толерантність, громадянська культура.

7. Визначено, що громадянська культура розкривається у трьох взаємопов'язаних аспектах: по-перше, вона, з одного боку, є визначальною силою, а з іншого – результатом формування громадянського суспільства; по-друге, саме громадянська культура визначає суть, якість взаємодії між громадянами, їх асоціаціями та інтегрує індивіда в громадянське суспільство; по-третє, громадянська культура формує норми, ідеали, цінності, взірці поведінки, які мотивують дії соціальних акторів.

Аналіз ролі громадянської культури в житті людини та соціуму показав досить суперечливі результати. З одного боку, є достатні підстави зробити висновок, що первинним пріоритетом громадянської культури, яку необхідно засвоїти в пострадянських суспільствах, є усвідомлення власної особистості єдиним енергетичним джерелом становлення будь-якої ціннісної структури. А з іншого боку, в суспільстві продовжує домінувати ідея, що саме держава (через освітні заклади, державні ЗМІ тощо) повинна визначати і контролювати моральні основи особистісної поведінки, а людина може бути лише реципієнтом державної політики. Нами підкреслено, що лише на основі усвідомлення власної суб'єктності та відповідальності людиною за процеси в державі можливий наступний крок до громадянського суспільства. Останній є свосвідною суспільною формалізацією такого усвідомлення, – створення органів і структурних одиниць громадянського суспільства.

Доведено, що для становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні необхідно засобами громадянської освіти і просвітництва досягати переконання громадян у безумовній цінності таких моральних пріоритетів, як вироблення в людській свідомості відчуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати; навчання громадянина вміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади (в українських реаліях це є одним з найважливіших завдань); формування особистості відданої демократичним цінностям; переконання індивіда в необхідності знати, визнавати, поважати і дотримуватися законів; виховання в людині толерантності і готовності до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів; визнання людиною необхідності участі у спільних, громадських справах. Саме такі пріоритети можуть сприяти становленню в Україні громадянського суспільства, яке буде ґрунтуватися на єдиній можливій основі – морально-ціннісній переконаності людини в здатності громадянської самоідентифікації і самотворчості.

8. Навчання громадянській культурі на принциповому рівні передбачає завершення громадянської освіти за межами навчального закладу. Найкраща громадянська освіта отримується не в навчальному закладі, а у громаді. Навчальний заклад створює лише умови, імітації, цієї громади. Відповідно, адекватні форми залучення школярів та студентів у вільний від навчання час до громадянської активності є бажаними. Показано, що громадянські освітні

процеси, які сьогодні відбуваються у мовах занепаду ідеологічного виміру політики та ідеологічної конвергенції, можна пояснити «рефлексивністю» дискурсів (в тому числі політичних та ідеологічних), що притаманна сучасній епісі.

Аргументується авторська модель введення в систему освіти курсу громадянської культури, який дозволить вирішити одну з головних проблем сучасних демократій – навіть при стійкому зростанні частки населення з вищою освітою не спостерігалось відповідного зростання частки політично компетентних та залучених до суспільного життя громадян. Показано, що причина проблеми полягає в тому, що зростання рівня освіти не супроводжувалось підвищенням рівня політичних знань. Введення курсу громадянської культури залучає громадян до демократичних процесів, підвищуючи свідомість громадян і легітимність самої демократії як такої.

Обґрунтовано, що саме духовно-моральне виховання громадянина України є необхідним елементом становлення громадянського суспільства. Воно є багатограним процесом, який залежить від численних факторів, у тому числі й здоров'я, оточення, суспільного ладу. Складовою своєї мети є виховання свідомого громадянина і патріота з відповідним комплексом людських якостей. Головними принципами такого виховання є патріотична самосвідомість, досконале знання рідної мови, повага до батьків, відповідальність та дисциплінованість, моральна чистота, шанобливе ставлення до національної культури, толерантність та висока культура міжнародного спілкування.

Доведено, що громадянська освіта в сучасному світі починається в той момент, коли людина вирішує припинити бути «опікуваною» і стати «вільною» (діючою на власний розсуд і такою, що несе повну відповідальність за свої дії). Цей етап зовсім не простий і лежить не в фізичному просторі часу. Він означає складну операцію зміни форм мислення з «опікуваного» до «вільного». Таким чином, громадянська освіта, що колись проводилась в форматі курсу суспільствознавства, має бути змінена громадянською освітою дії. Позаяк, саме на це мають бути спрямовані всі організаційні та інтелектуальні зусилля з впровадження цього курсу в українській системі шкільної та вищої освіти.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені у таких публікаціях автора:

Монографія:

1. Івченко О.Г. Людина в структурі громадянського суспільства: філософія ідентичності: [монографія] / О.Г. Івченко. – К.: Знання України, 2011. – 379 с.

Статті у фахових наукових виданнях:

2. Івченко О.Г. Основні напрями прояву громадянської позиції в сучасній Україні / О.Г. Івченко // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис / [гол. ред. В.П. Андрущенко]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – №3. – С. 40-46.

3. Івченко О.Г. Проблема людини у філософії і політології / О.Г. Івченко // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 11. – С. 28-35.

4. Івченко О.Г. Громадянське суспільство в історико-філософському і сучасному політичному дискурсі / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2010. – Випуск 32. – С. 242-250.

5. Івченко О.Г. Становлення громадянського суспільства в Україні як соціальна проблема / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2010. – Випуск 35. – С. 371-380.

6. Івченко О.Г. Соціальна активність людини в структурі громадянського суспільства / О.Г. Івченко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 96. – С. 136-146.

7. Івченко О.Г. Основні етапи розвитку громадянського суспільства в Україні / О.Г. Івченко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – Випуск 98. – С. 191-196.

8. Івченко О.Г. Розуміння свободи в реаліях ХХІ століття / О.Г. Івченко // Вища освіта України. Теоретичний та науково-методичний часопис / [гол. ред. В.П. Андрущенко]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – №1. – С. 32-39.

9. Івченко О.Г. Громадянське, політичне та загальнолюдське в людині / О.Г. Івченко // Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: [зб. наук. праць]. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 13. – С. 5-12.

10. Івченко О.Г. Партийна позиції людини у громадянському суспільстві / О.Г. Івченко // Політологічний вісник: [зб. наук. праць]. – К.: ІНТАС, 2011. – Випуск 56. – С. 297-305.

11. Івченко О.Г. Реалізація партійної позиції громадянина у громадянському суспільстві / О.Г. Івченко // Політологічний вісник: [зб. наук. праць]. – К.: ІНТАС, 2011. – Випуск 57. – С. 323-330.

12. Івченко О.Г. Національні й загальнолюдські засади розвитку гуманістичної моралі громадянського суспільства / О.Г. Івченко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 99. – С. 166-176.

13. Івченко О.Г. Демократизація суспільного життя в незалежній Україні як поворот до людини і гуманізму в громадянських стосунках / О.Г. Івченко // Нова парадигма: Журнал наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 100. – С. 231-240.

14. Івченко О.Г. Державні і громадянські еліти в системі взаємодії недержавних організацій та влади / О.Г. Івченко // Нова парадигма: Журнал

наукових праць / [гол. ред. В.П. Бех]. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – Випуск 101. – С. 191-203.

15. Івченко О.Г. Моральні засади демократичного розвитку українського суспільства / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 43(1). – С. 551-560.

16. 15. Івченко О.Г. Засоби подолання неадекватних проявів соціальної активності в незрілому громадянському суспільстві / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 46. – С. 556-563.

17. Івченко О.Г. Демократизація – поворот до людини і людяності в громадянських стосунках / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 45(3). – С. 606-613.

18. Івченко О.Г. Основні характеристики людини як суб'єкта і об'єкта громадянського суспільства / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 47(5). – С. 474-480.

19. Івченко О.Г. Партийна і громадянська позиції індивіда як відображення інтересів громадянського суспільства / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 49(7). – С. 591-597.

20. Івченко О.Г. Відповідальність як «друга свобода» особистості / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Випуск 51(9). – С. 243-249.

21. Івченко О.Г. Проблема свободи волі у філософії / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2011. – Спецвипуск. – С. 311-318.

22. Івченко О.Г. Основні форми вираження партійної позиції людини / О.Г. Івченко // Гілея (науковий вісник): [зб. наук. праць] / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К., 2012. – Випуск 56(1). – С. 595-599.

АНОТАЦІЇ

Івченко О.Г. Людиновимірність формування громадянського суспільства: український контекст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова – Київ, 2013.

У дисертації проведено аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення місця і ролі людини в процесі формування громадянського суспільства загалом, на основі якого визначено умови, необхідні для його ефективного становлення в Україні.

Започатковано новий науковий системний підхід до вивчення людиноцентристського характеру громадянського суспільства. Поглиблено розуміння людини як суб'єкту і об'єкту громадянського суспільства, яка набула

специфічних ознак у процесі формування громадянського суспільства в Україні в період утвердження незалежності. Доведено, що на основі суспільно-політичної позиції людини як члена недержавних організацій, її партійної і громадянської діяльності змінюються її моральні пріоритети, а також її соціальна активність як носія громадянських характеристик.

Особливо наголошено на тому, що держава та громадянське суспільство приречені на функціональну взаємодію і взаємозалежність, бо за відсутності чи невиразності будь-якого з цих елементів система сучасного соціуму приречена на буттєву стагнацію і управлінську непереконливість.

Громадянське суспільство розглядається як складне соціокультурне утворення, засноване на системі приватних, громадських, соціально-економічних, національних, політичних відносин та інститутів, незалежних від держави, що ґрунтується на демократичних цінностях, гуманістичних моральних орієнтирах та правових принципах.

Показано, що свобода і відповідальність людини є основою для формування громадянської культури особистості, що визначає міри громадського впливу (участі) суспільства і держави на цей процес.

Обґрунтовано провідну роль освітнього процесу в становленні громадянської культури особистості та запропоновані принципи її виховання в освітніх закладах.

Ключові слова: громадянське суспільство, людина, структура громадянського суспільства, людиноцентристський характер громадянського суспільства, свобода і відповідальність, громадянська культура та освіта.

Ивченко А.Г. Человеческое измерение формирования гражданского общества: украинский контекст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03 – социальная философия и философия истории. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2013.

В диссертации проведен анализ теоретико-методологических подходов к изучению места и роли человека в процессе формирования гражданского общества в целом, на основе которого определены условия, необходимые для его эффективного становления в Украине.

Обоснован новый научный системный подход к изучению человекоцентристского характера гражданского общества. Углубленно понимания человека как субъекта и объекта гражданского общества, которое приобрело ряд специфических признаков в процессе своего формирования в Украине в период становления независимости. Доказано, что на основе общественно-политической позиции человека как члена негосударственных организаций, его партийной и общественной деятельности меняются его моральные приоритеты, а также ее социальная активность как носителя гражданских характеристик.

Особенно отмечено то, что государство и гражданское общество обречены на функциональное взаимодействие и взаимозависимость, потому что при отсутствии или невыразительности любого из этих элементов система современного социума обречена на бытийственную стагнацию и управленческую неубедительность.

Гражданское общество рассматривается как сложное социокультурное образование, основанное на системе частных, общественных, социально-экономических, национальных, политических отношений и институтов, независимых от государства, основанного на демократических ценностях, гуманистических моральных ориентирах и правовых принципах.

Показано, что свобода и ответственность человека является основой для формирования гражданской культуры личности и определяют меру общественного воздействия (участия) общества и государства на этот процесс.

Права и свободы индивида должны неуклонно придерживаться обществом, поскольку это – неуклонная предпосылка общественного прогресса. Этот тезис функционально уравнивает такое замечание: если индивидуальные права и свободы не дополнить обязанностями индивида перед обществом, то это будет означать движение в направлении хаоса, анархии, произвола, деструктивного и в целом распада единственного социального механизма. Права и обязанности индивида находятся в неразъемном единстве. Их игнорирование или отрицание со всей неотразимостью приводит к монадизации общественных взаимоотношений, дезинтеграции механизмов социализации и потери индивидом тех преимуществ, которые предоставляет общественная форма жизнедеятельности и ради которых социум, собственно, существует.

Проанализированы основные направления проявления гражданской позиции человека в современной Украине: экономическая кооперация, создание «собственного дела», участие в процессах экономического роста общества; научная, аналитическая, просветительская деятельность; создание политических объединений, участие в политических партиях, представительных органах местного самоуправления, контроль за деятельностью властных учреждений и др.

Показаны причины основных проблем общественных организаций в Украине: недостаток соответствующих знаний, умений и профессионализма у работников, а также проблемы с обучением и повышением их квалификации, отсутствие регулярного финансирования; низкая культура отчетности и выполнения договорных обязательств, недостаточная открытость власти и желание сотрудничать; низкая активность и низкий уровень доверия к таким организациям со стороны общества.

Обосновано, что именно духовно-нравственное воспитание гражданина Украины является необходимым элементом становления гражданского общества. Оно является многогранным процессом, который зависит от многочисленных факторов, в том числе и здоровье, окружение, общественного строя. Составляющей своей цели является воспитание сознательного

гражданина и патриота с соответствующим комплексом человеческих качеств. Главными принципами такого воспитания является патриотическое самосознание, совершенное знание родного языка, уважение к родителям, ответственность и дисциплинированность, моральная чистота, уважительное отношение к национальной культуре, толерантность и высокая культура межнационального общения.

Аргументирована авторская модель введения в систему образования курса гражданской культуры с целью роста доли политически компетентных и привлеченных к общественной жизни граждан. Обоснованно ведущую роль образовательного процесса в становлении гражданской культуры личности и предложены принципы ее воспитания в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: гражданское общество, человек, структура гражданского общества, человекоцентристский характер гражданского общества, свобода и ответственность, гражданская культура и образование.

Ivchenko O.H. The human dimension of the formation of civil society in Ukraine. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor's degree of Philosophical Sciences in the speciality 09.00.03 – Social Philosophy and Philosophy of History. – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2013.

The author analyzes the theoretical and methodological approaches to the study of the place and role of man in the formation of civil society in general, on which defined the conditions necessary for its effective development in Ukraine.

Initiated new research systematic approach to the study human-center character of civil society. Profound understanding of man as subject and object of civil society, which has acquired specific features in the formation of civil society in Ukraine in establishing independence. It is shown that on the basis of socio-political position of man as a member of the NGO, its party and civic engagement change its moral priorities, as well as its social media activity as civic characteristics.

The fact that the state and civil society are doomed to a functional interaction and interdependence is especially emphasized, because in the absence or indistinctness of any of these elements, modern society is doomed to existential stagnation and administrative weakness.

Civil society is regarded as a complex socio-cultural formation, based on a system of private, public, social, economic, national, political relations and institutions, independent from the state, based on democratic values, humanistic moral standards and legal principles.

It is shown that the freedom and responsibility of man is the basis for the formation of civic culture of personality, which determines the degree of social influence (participation) society and the state in this process.

Grounded role of the educational process in the formation of civic culture and personality proposed principles of education in educational institutions.

Key words: civil society, the human, the structure of civil society, human-center nature of civil society, freedom and responsibility, civic culture and education.

НБ НПУ

100182576

Підписано до друку 23.05.2013 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Наклад 100 прим. Зам. № 212

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26

